

Павло Сацький

кандидат історичних наук, доцент, доцент ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Київ)

СПРОБИ СТВОРЕННЯ «СИСТЕМНОЇ ОПОЗИЦІЇ» В УРСР У ЧАСИ «ПЕРЕБУДОВИ» І ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ В. ЧОРНОВОЛА

Криза партократичної системи в СРСР була очевидною іще задовго до початку політики «перебудови». Однопартійна система, котра мала механізми тотального контролю усіх сфер життя в суспільстві, показала, що вичерпала себе. Тому за її ефектним характером і формою все більш яскраво проглядався неефективний зміст.

Управлінська вертикаль була забезпечена системою партійних комітетів, якими було гарантовано цілісність економічної й політичної системи Радянського Союзу. Проте, під видимим тотальним контролем усіх сфер життя партійними інституціями ховалося фактичне відокремлення суспільства від правлячої партії, а, відповідно, й від радянської держави. Суспільство навчилось пристосовуватися до пануючої системи й жити паралельним життям, вирішуючи свої проблеми у повсякденному житті на основі реципрокних (на засадах взаємності) зв'язків. Тому такий кризовий характер всієї партократичної системи суспільних відносин, вкарбовувався у свідомість суспільства і людини на кожному кроці. Слід відзначити, що в таких умовах реальна опозиція пануючій системі й режиму не завжди виявлялась у її активних проявах, як діяльність дисидентських організацій. Опозиція за мережовим принципом формувалась паралельно, не унормовано, як у демократичних суспільствах, залучаючи до себе у тому числі й партійних працівників. На відміну від демократичних систем, в радянській опозиція не виносила свою позицію на парламентське чи суспільне публічне обговорення, а втілювала у життя де-факто, малими кроками, кожним громадянином, котрий зовнішньо демонстрував лояльність. Це виявилось із початком «перебудови» коли було розвіяно міф про ідеологічну єдність суспільства¹. Таким чином, спрацьовував ефект синергії, коли нібито неузгоджені дії мільйонів, прийняті кожним із них самостійні рішення давали в цілому системний негативний для партократичної системи ефект, оскільки ці дії були обумовлені одними передумовами.

¹Масол В. Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. К.: Издательство «Молодь», 1993. С. 46

Сам партійний апарат також починає розкладатися і очевидним стає його лише видима системна цілісність. Фактично, унітарний характер партійно-радянської системи в СРСР був спрямований винятково на збереження панівного режиму й пригнічення виключно активних проявів опозиційності до нього. Такими численними прикладами були репресії проти дисидентів, котрі відкрито висловлювали свою позицію. Проте, слід відзначити, більш небезпечними для нього були практичні прояви опозиційності за формальною декларацією повної лояльності.

Проте, реформування політичної системи в СРСР передбачало формування системної опозиції. Неформальні організації, як їх називали в офіційних документах, мали змогу розгортати діяльність, а партійні та інші органи повинні були активно із ними співпрацювати. Фактично, над цими організаціями мав встановлюватися контроль, а їхня діяльність спрямовуватися. Проте, такий підхід щодо лібералізації політичного життя виявився неефективним, оскільки партійні й правоохоронні органи не виробили методики й інструментарію співіснування й діалогу із неформальними організаціями. Тому діалог часто не складався і традиційно проти цих організацій застосовувалися репресії, що їх більш радикалізувало й опозиція продовжувала перебувати у маргінальному становищі.

Україна займала особливе місце серед республік СРСР завдяки доволі благополучному соціально-економічному становищу порівняно із іншими, а також завдяки політиці першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Про цього керівника республіки у спогадах В. Масола відзначено, що він здійснював системну роботу, спрямовану на профілактику проявів корупції, зловживань тощо. Багато заходів В. Щербицького В. Масол вважав «перегинами»². Водночас, відзначалося також, що партійні апаратні працівники були, фактично, елітою котра відрізнялась часто за матеріальними ознаками. Причому, ця різниця виявлялась не у кількості матеріальних благ, а у їх якості порівняно із доступними простим громадянам. Аналогічні блага мали змогу собі забезпечувати ті соціальні елементи, до яких ставлення у суспільстві було негативним. В першу чергу, це були працівники торгівлі, ті елементи, які діяли на межі порушення закону. Тому із початком політики гласності партійні працівники опинилися у становищі рівних за сприйняттям із цими неприємними для народу елементами. Причому, слід відзначити, що часто якість матеріальних благ виявлялась у їх більш широкому асортименті, порівняно із асортиментом, який було запропоновано системою для більшості суспільства. Таким чином, будь-яка відмінність та різноманітність в усьому, у

²Там само. С. 18-19.

способі життя, інтересах та інших проявах, фактично, сприймалась суспільством як «елементи солодкого життя».

Відповідно, прояви відходу від традиційної ідеологічної лінії у культурному житті тощо перетворювалося на «елементи солодкого життя». Неформали починали сприйматися як ворожі ідеологічно елементи, які були носіями буржуазних провів. Так готувався ментальний та культурний ґрунт для глобальних перетворень в країні. Проте, СРСР за його ідеологічним духом і партійною системою був ворожим будь-яким трансформаціям, які могли порушити монополію єдиної ідеологічної системи. Тому неформали ніяк не могли забезпечити для себе можливість легалізуватися оскільки просто не відповідали ідеологічним принципам. Тому в СРСР систему можливо було лише ліквідувати, а не просто реформувати.

З іншого боку, лицемірство системи призводило до того, що значна частина суспільства були показово лояльними до системи, але, водночас, і схильними до тихого її ментального не сприйняття й прагнення до «солодкого життя».

В розпал «перебудови» в УРСР особливо активно розгорнулась робота відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, який очолював на початку процесу Л. Кравчук. Слід відразу звернути увагу на негатив із його характеристики від 29 жовтня 1987 р., де вказано, що «Його співробітники не завжди володіють реальною ситуацією, яка складається на місцях, подекуди не помічають зародження негативних процесів і не реагують на них вчасно»³. Безумовно, слід зважати, що за звичасм характеристики в партійних структурах мали шаблонний характер і критичні зауваження у перебудовний період були формальним дотриманням заявлених М. Горбачовим на XXVI З'їзді КПРС тенденцій на посилення критики і самокритики. Проте, дане зауваження вказує на тенденцію, що нагальною була потреба оперативної оцінки суспільної обстановки, настроїв на які мали реагувати агітаційно-пропагандистські інституції правлячої партії. Явним було відчуття потреби у більш динамічній роботі партійних органів з реагування на суспільні настрої, запити, власне, у цьому полягає здійснення інформаційної політики. Відповідно, вищестоящі партійні органи, вочевидь, вимагали посилення роботи саме в цьому напрямку. Слід також звернути увагу, що в СРСР у 1987-1988 рр. відбувається звільнення із ув'язнення і заслання великого числа політичних в'язнів. Сам відділ також звітував про активізацію пропагандистської й виховної роботи серед трудящих, наголошуючи на здійсненні експериментів спільно із місцевими партійними

³ Характеристика на тов. Кравчука Леоніда Макаровича – заведуючого отделом пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины. 29 октября 1987 г. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) Ф 1. Оп. 25. Спр. 3111. Арк. 18.

комітетами по основним напрямкам ідейно-політичного виховання⁴. Акцентована у звіті увага до експериментів вказує на запити згори на пошук нових методичних прийомів партійними структурами у роботі із суспільством. Відділ який очолював Л. Кравчук, вочевидь, набував усе більшого значення в структурі партійного апарату завдяки масштабним соціальним змінам які насувалися і активно вибудовував методику реагування на них.

Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у своїй доповідній записці в ЦК КПРС характеризував ситуацію в середовищі молоді в УРСР на початок 1988 р. Зокрема, він відзначав, що негативний вплив на виховну роботу серед молоді справляють публікації в пресі й телепередачі, в яких «спотворюються» і «тенденційно подаються» факти історії, а також «розвиваються ідеологічні критерії в оцінці подій та явищ»⁵. У цей період лише починав розгортатися процес відкриття для широкого суспільного загалу історичної правди й тільки починали з'являтися спроби критичної оцінки фактів минулого, відходячи від встановлених партійних ідеологем⁶. Слід наголосити, що трансформація суспільної свідомості, особливо у молоді, відбувалась перш за все завдяки відкриттю історичної правди й отриманню можливості вільно оцінювати минуле. Право на критичну, позбавлену тенденційності оцінку фактів та подій минулого значно розширювало горизонти для більш гострої критики діяльності партійних та інших радянських органів, котра активно стимулювалась згори.

Нарівні із вільним оцінюванням історичних подій В. Щербицький відзначав дуже велику загрозу для партійного ідеологічного контролю настроїв у молодіжному середовищі «проникнення... буржуазної культури»⁷. Власне, оцінка загрози першим Секретарем ЦК КПУ була дуже правильною, оскільки саме проникнення культурних зразків із Заходу в радянське одноманіття було потужним руйнівним ударом по суспільним настроям, які формувалися партійною ідеологічною роботою.

Водночас, В. Щербицьким було відзначено неготовність комсомольських працівників здійснювати роботу в середовищі самодіяльних організацій. Він зазначав, що ці кадри не вміють вести дискусію з гострих питань і часто пасують «під напором екстремістськи налаштованих осіб»⁸.

⁴ Інформація отдела агитации и пропаганды ЦК КПУ. 28 октября 1987 г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3111. Арк. 15.

⁵ Інформація о проводимой в Украинской ССР работе по выполнению постановлений ЦК КПСС от 20 мая 1987 года «О дальнейшем улучшении работы с молодежью в связи с итогами XX Съезда ВЛКСМ». 1 февраля 1988 г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3287. Арк. 40.

⁶ Даниленко В. М. Україна в 1985-1991 рр. – остання глава радянської історії. К. Інститут історії України НАН України, 2018. С. 148.

⁷ Інформація о проводимой в Украинской ССР работе по выполнению постановлений ЦК КПСС от 20 мая 1987 года «О дальнейшем улучшении работы с молодежью в связи с итогами XX Съезда ВЛКСМ». 1 февраля 1988 г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3287. Арк. 40.

⁸ Там само. Арк. 41.

Отже, експерименти, які проводив відділ під керівництвом Л. Кравчука, були, вочевидь, обумовлені нестачею кадрів, котрі мали б змогу працювати із самодіяльними організаціями. Доволі важливою оцінка позиції людей, які долучилися до функціонування цих самодіяльних організацій як «екстремістськи налаштовані особи», тобто, самі по собі самодіяльні формування від першого секретаря ЦК КПУ отримали нейтральну оцінку, що було даниною тенденції заданій згори, від ЦК КПРС. Проте, і з цими «екстремістських налаштованими особами» була передбачена робота в напрямку дискусійному. Вочевидь, партійні й комсомольські працівники мали зосереджуватися на їх ізолювання шляхом перемог у дискусіях, завойовувати авторитет і повагу серед інших діячів неформальних організацій. Саме таким мав на цьому етапі бути шлях формування «ручної» альтернативи правлячій партії й організацій-її сателітів.

Вже у 1988 р. для партійного керівництва як союзного так і УРСР було очевидним, що функціонування самодіяльних організацій на засадах відсутності прямого контролю зі сторони органів партії та її сателітів несе відкриту загрозу ідеологічному контролю над суспільними процесами. У своїй доповідній записці від 21 травня 1988 р. В. Щербицький в ЦК КПРС повідомляв про заходи які було вжито щодо виконання постанови ЦК КПРС «Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань». У своїй доповідній перший секретар ЦК КПУ зазначав про здійснення паспортизації самодіяльних об'єднань, розроблені нормативних документів, у який визначено порядок фінансування цих організацій, здійснено заходи щодо використання ними друкарського і копіювального обладнання, а також щодо недопущення поширення ідейно негативних матеріалів⁹. Тобто, у 1988 р. розгорнулась політика, спрямована на взяття до обліку самодіяльних організацій та обмеження їхньої ініціативи. Такий поворот політики був, очевидно, пов'язаний із масовим звільненням політичних дисидентів. У цій же доповідній зазначено, що в Україні було створено численні молодіжні культурні центри, клуби, театри на основі індивідуального членства і, у більшості, самоокупності¹⁰. Дане положення доповідної вказує на ключову методику обмеження можливостей самодіяльних організацій у поширенні їхнього суспільного впливу, здебільшого на молодіжне середовище – це створення організацій культурологічного спрямування і клубного типу за формою організації, котрі були б майданчиками для самодіяльності й знаходились би під партійним контролем. Протистояння партійних структур із

⁹Інформация о ходе выполнения в Украинской ССР постановления ЦК КПСС «О преодолении негативных тенденций в деятельности некоторых самостоятельных формирований» 21.5.88 г. // ЦДАГО України. Ф. 1 Оп 25. Спр. 3288. Арк. 7

¹⁰Там само Арк. 7-8

альтернативними й опозиційними організаціями на цьому етапі вже переходило у формат гри на випередження у здобутті ідейного впливу на суспільство. Також видно, що партійні організації в першу чергу орієнтувалися на роботу із молоддю і цим самим давали відчуті цій віковій групі посилену увагу до себе, а відповідно, стимулювали її соціальну активність та спрямовували її у протестному напрямку.

І ключовим аспектом доповідної В. Щербицького було звернення особливої уваги до «націоналістично настроєних елементів», які раніше були судимими. Вочевидь, тут іде мова про звільнених дисидентів. Вказується, що ці «елементи» намагаються створити із числа односторонніх організації антисуспільної спрямованості під виглядом самодіяльних організацій¹¹. Тобто, під самодіяльними організаціями партійні структури мали на увазі лише ті, які функціонували в ідеологічному тренді, який задавався правлячою партією. Фактично, у даному положенні доповідної першого секретаря ЦК КПУ вказувалося, що ситуація в середовищі самодіяльних організацій починала виходити із-під контролю з початком суспільної активності дисидентів, яких було звільнено із ув'язнення. Щодо нейтралізації лідерів та активістів таких організацій застосовувалась, як було зазначено В. Щербицьким, профілактично-виховна робота, а в пресі здійснювалась їх критика. Таким чином, партійні структури спільно із КДБ розгорнули в УРСР роботу, спрямовану на нейтралізацію суспільної активності дисидентів. В цілому, діяльність КПУ на даному етапі слід характеризувати як намагання сформувати зручний для неї суспільний ландшафт.

В умовах розгортання політики «перебудови», коли партійні функціонери найвищого рівня в УРСР ставили питання про загрози ідеологічному домінуванню КПРС, В. Чорновіл у листі до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова звертав увагу на необхідність легалізації опозиції, створення умов для розвитку реальної альтернативної думки як єдиного можливого шляху повноцінного реформування СРСР¹². Водночас, відзначаючи про деякі можливості легальної опозиційної діяльності, вказував про існування й обмеження на активну творчу діяльність для дисидентів. В. Чорновіл зазначав у своєму зверненні до генерального секретаря про відновлення видання «Українського вісника» і наявність ідеї створення альтернативного творчого об'єднання. Власне, саме проти таких спроб були й спрямовані заходи, які відмічено у доповідній В. Щербицького. І особливо показовим у Відкритому листі В. Чорновола до М. Горбачова є апеляція в питанні національної політики

¹¹ Там само. Арк. 9.

¹² Відкритий лист Генеральному Секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову. 5 серпня 1987 р. // Чорновіл В. Твори. у 10-ти т. Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / упоряд. Валентина Чорновіл, передм. В. Деревінський. К.: Смолоскип, 2009. – С. 80-81.

до історичного досвіду, а саме, до радянських часів 1920-1930-х рр.¹³ Власне, на цьому фрагменті листа варто спостерігати механізм впливу історичної пам'яті й можливості вільної інтерпретації фактів й подій на процес перебудовної трансформації суспільної свідомості. Сам М. Горбачов заявив на XXVI з'їзді КПРС, що «перебудова» це не що інше як повернення до чистоти ленінської політики. Це дано спонукальний імпульс для вивчення цього досвіду.

Зрештою, створення Української ініціативної групи захисту українських політв'язнів було практичним кроком до інституціоналізації критичної маси протестної частини суспільства іше радянської України. Саме ця інституціоналізація стала об'єктом протидії зі сторони партійного керівництва і згодом дала поштовх радикалізації самодіяльних організацій. Власне, у останні роки існування радянської системи в УРСР слід відзначити стрімке роз'їдання злагодженої компартійної системи контролю всіх сфер життя, а контролюючі функції М. Горбачов хотів за партією залишити¹⁴. Це роз'їдання відбулося саме завдяки успішній інституціоналізації протестної критичної маси і невмінню партійних і комсомольських функціонерів підтримувати контакт із середовищем самодіяльних організацій. Тому політика правлячої КПУ в УРСР щодо створення ручної опозиції отримала спрямування в русло розладу самої правлячої партії.

Сацький Павло. Спроби створення «системної опозиції» в УРСР у часи «перебудови» і політична позиція В. Чорновола. У статті досліджено основні складові полтики КПУ по створенню в УРСР у роки «перебудови» альтернативних організацій, які би не мали негативного впливу на загальне ідеологічне поле в суспільстві. Проаналізовано позицію В. Чорновола і передумови поразки цієї політики радянської влади.

Ключові слова: В. Чорновіл, В. Щербицький, самодіяльні організації, дисиденти, суспільні процеси.

Satskyi Pavlo. Attemptstocreate a "systemi coppoosition" in the Ukrainian SSR at the time of «perestroika» and V. Chornovil's political position. The article examines the essence of the policy of Soviet power in the times of the «perestroika» to form the "systemic opposition" in the Ukrainian SSR. It was to stimulate the creation of informal organizations that could not be ideological rivals of the ruling Communist Party. The political positionof V. Chornovil has been analyzed. Reasons for the defeat of the Soviet policy on the creation of "manual opposition" have been analyzed.

Key words: V. Chornovil, V. Shcherbytsky, informal organizations, dissidents, social processes.

¹³Там само. С. 87, 91-92.

¹⁴Горбачов М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII Съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1986 года. К.: Издательство политической литературы Украины, 1986. С. 104.